

Нікітін А. О.,

магістрант Інституту підготовки кадрів
Національної академії прокуратури України

СУТНІСТЬ ТА ВИДИ ПОМИЛОК У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті досліджуються поняття та історичний розвиток інституту кримінально-правової помилки, а також її поділ на види. Автором висвітлено погляди провідних вчених на зазначені питання, а також висловлено власні думки з приводу деяких проблемних аспектів.

Ключові слова: юридична помилка, фактична помилка, кримінальне право, суспільна небезпечність, злочинне діяння, суб'єкт злочину, кваліфікація.

Постановка проблеми. Людині властиво помилятися, повністю виключити помилки з поведінки людини навряд чи можливо. Інша справа, що помилки особи необхідно аналізувати, систематизувати і попереджати, наскільки це ймовірно. У кожному вчиненому злочині вина особи має індивідуальний характер, дозволяючи дослідити особливості психічного ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його наслідків. У зв'язку з вищезазначеним важливе значення отримує дослідження питання про кримінально-правову помилку, коли особа невірно сприймає юридичні або фактичні обставини вчиненого нею діяння.

Аналіз досліджень з даної теми. Найбільш відомими дослідниками зазначеного кримінально-правового інституту є: В.Ф. Кириченко, В.А. Якушин, М.С. Таганцев, П.С. Дагель, М.Й. Коржанський, В.Я. Тацій та інші.

Метою статті є хоча б часткове дослідження такого інституту, як кримінально-правова помилка, встановлення її сутності та значення.

Виклад основного матеріалу. Детально проблема правової помилки почала вивчатися ще римським приватним правом, що регулювало відносини між приватними особами в межах Римської держави. Римляни не розробили загальну теорію помилки, а розглядали кожен такий випадок окремо. Цікавість викликає ряд положень римського права, які мають безпосереднє відношення до досліджуваної теми.

Римське приватне право розуміло під помилкою розбіжність між волею особи та її зовнішнім виразом (лат. *error in nomine*) або між волею та інтересом, викликану необізнаністю суб'єкта з обставинами справи. З наведеного визначення можна зробити висновок, що в основі помилки лежить незнання особи про обставини справи на основі омани. *Error* – помилка, омана, невірне уявлення про юридично істотні обставини, протиріччя між уявленим і реальністю, розбіжність волі та її виявлення: особа вчинила не те, що хотіла, або не висловила того, що хотіла. Помилка стосується безпосереднього волевиявлення діючої особи; вона ставиться до обставин фактичних – *facti* або юридичних – *iuris*. Слід зазначити, що вже в той час римські юристи запропонували класифікувати помилки на два основних види: юридичну та фактичну, в залежності від того, які обставини (юридичні або ж фактичні) невірно представлені у свідомості суб'єкта [1, с. 67].

Помилки людини вивчаються різними галузями знань: психологією, соціологією, психіатрією, правом і т. д. Вихідні ж положення про помилки, на нашу думку, повинні бути розроблені філософією.

Деяка частина помилок людини вивчається кримінальним правом, в теорії кримінального права можна побачити різноманітність тем дослідження помилок, зокрема, питання кримінально-правової оцінки помилки як однієї зі складових характеристик необережного злочину, вплив помилки на форму вини, кримінальну відповідальність, звільнення від відповідальності, кваліфікацію злочинів.

Що ж стосується суміжних з кримінальним правом дисциплін, таких як криминологія та кримінально-виконавче право, то і при їх вивченні можна відшукати проблеми кримінально-правових помилок, зокрема, проблеми профілактики «помилкових» злочинів, особистості злочинця, що помиляється, пенітенціарних і постпенітенціарних заходів, застосовуваних до таких осіб, причин і умов «помилкових» злочинів та ін.

У Кримінальному кодексі України 2001 р. спеціальних норм, присвячених проблемі кримінально-правових помилок немає, хоча свого часу спроби законодавчого закріплення таких норм в історії кримінального права були зроблені.

Так, у кримінальному праві Російської імперії вказівки з проблеми помилки з'явилися тільки в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. У ч. 4 ст. 98 Уложення перераховувалися причини, «по коим содеянное не должно быть вменяемо в вину». Серед причин «по коим содеянное не должно быть вменяемо в вину» поряд з безумством, необхідністю оборони та іншими обставинами була вказана також «ошибка случайная или вследствие обмана». Ст. 105 Уложення роз'яснювала цю обставину так: «Кто учинит что-либо противное закону единственно по совершенному, от случайной ошибки или вследствие обмана происшедшему, неведению тех обстоятельств, от коих именно деяние его обратилось в противозаконное, потому содеянное им не вменяется в вину. Он может, однако, в некоторых случаях, законом определяемых, быть присуждаем к церковному покаянию» [2, с. 236].

Можна помітити, що норма про помилку розташовувалася серед обставин, що виключали винуватість, а, отже, і злочинність діяння. Коментуючи дану норму, М.С. Таганцев розкривав поняття помилки як родово по відношенню до незнання особи, оскільки їх загальний результат – відсутність розуміння дійсності [3, с. 232].

Кримінальні кодекси УРСР 1922, 1927 і 1960 рр., а також Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. жодних положень про кримінально-правову помилку не містили.

Унаслідок відсутності норми про помилки в чинному кримінальному законодавстві питання про поняття, види і значення кримінально-правових помилок розробляються в теорії кримінального права.

У кримінально-правовій літературі поняття помилки трактується по-різному. Так, В.Ф. Кириченко під помилкою у кримінальному праві розумів неправильне уявлення особи відносно суспільної небезпечності вчиненого нею діяння і відносно тих обставин, які мають значення для такого діяння, будучи елементами відповідного складу злочину [4, с. 14].

П.С. Дагель та інші автори під кримінально-правовою помилкою розуміли неправильне уявлення особи про юридичні або фактичні властивості і наслідки вчинених нею протиправних діянь [5, с. 208]. Окрім того, помилка визначається і як невірна оцінка особою, яка вчинила злочин, своєї поведінки, наслідків або фактичних обставин вчиненого [6, с. 449], а Т.В. Кондрашова додає до цього ще й те, що це помилка особи щодо характеру і ступеня суспільної небезпечності діяння та його протиправності [7, с. 63].

В.А. Якушин вважає, що помилка – це невірне уявлення особи щодо об'єктивних властивостей суспільно небезпечного діяння, які характеризують його як злочин. Інакше кажучи, це помилка особи щодо характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого діяння і його протиправності [8, с. 35].

Таким чином, помилка в кримінально-правовій літературі характеризується як «неправильне уявлення» або «невірна оцінка» особи щодо юридичних або фактичних обставин скоєного нею суспільно небезпечного діяння (або відносно суспільної небезпечності і протиправності діяння).

І тут слід зауважити, що при характеристиці вини як психічного ставлення винної особи до вчиненого нею діяння і наслідків, ми говоримо, що центральними категоріями у цьому випадку є свідомість і воля цієї особи. І тут кримінальне право цікавить така помилка у свідомості винного, яка під час мобілізації його волі на вчинення діяння призводить до невірного результату. Через помилку людина зіставляє дійсність зі знанням про неї і по-своєму її сприймає та оцінює, а в кінцевому підсумку знання виявляється невірним. З викладеного вбачається, що основа помилки носить психологічний характер. Винний впевнений у тому, що його знання є адекватним реальній дійсності, але його впевненість не може вважатися критерієм істини. Упевненість і істина збігаються не завжди.

Звичайно, психічні властивості, стани і процеси – не задалегідь запрограмовані особливості психіки особи, оскільки вони формуються, розвиваються і проявляються в залежності від соціального розвитку суб'єкта, проте опосередковуються вони психічними особливостями індивіда. Саме психологічні фактори і є основними при формуванні помилки в результаті чого і визначається її кримінально-правове значення.

Аналізуючи викладене, помилку у кримінальному праві можна визначити як невірне уявлення особи, сформоване у її свідомості під впливом невірного сприйняття фактичних чи юридичних обставин вчиненого діяння.

Згідно з теорією кримінального права традиційно прийнято поділяти за предметом кримінально-правову помилку на два види: юридичну, тобто помилку відносно юридичних обставин вчиненого діяння, і фактичну, тобто помилку відносно об'єктивних ознак складу скоєного злочину. Цей поділ – основний вид класифікації помилок. У свою чергу, зазначені види кримінально-правових помилок вчені поділяють на окремі різновиди, проводячи класифікацію і за іншими підставами.

Поділяючи помилки на два види – юридичну та фактичну, М.С. Таганцев виділяв помилки і за іншими критеріями. Так, за змістом він виділяв помилку, що відноситься до діяння і його наслідків, і помилку, що відноситься до мотивів діяльності особи. До числа помилок першого роду М.С. Таганцев відносив помилку щодо об'єкта злочинного посягання, обстановки злочинного діяння (місця, часу вчинення злочину, засобів та способів його вчинення), причинного зв'язку між явищами. Окрім цього автором також виділялися вибачлива «извинительная» і невибачлива «неизвинительная» помилки [3, с. 232-233].

О.А. Герцензон виділив три види юридичної помилки: 1) щодо караності діяння; 2) щодо його некараності; 3) щодо

розміру покарання. До фактичної ж помилки він відносив помилку в об'єкті злочину, помилку у використаних для вчинення злочину засобах і помилку у розвитку причинного зв'язку між діянням і його наслідками [9, с. 341-342].

В.Ф. Кириченко пропонував розглядати таку класифікацію помилок: а) щодо суспільної небезпечності діяння; б) щодо обставин, які є елементами складу злочину; в) юридичну помилку або помилку у праві [4, с. 18]. Таким чином, перші дві класифікації він об'єднував у помилку фактичну.

У навчальній літературі пропонувалося класифікувати фактичну помилку за двома підставами: а) якщо помилка відноситься до фактичних обставин, що утворюють об'єктивні ознаки складу даного злочину; і б) якщо помилка відноситься до розвитку причинного зв'язку між діями суб'єкта і злочинним результатом (помилка в причинності) [6, с. 451].

П.С. Дагель розрізняв помилки за наступними критеріями: 1) за предметом – юридична та фактична помилка; 2) за причинами і умовами виникнення – вибачлива «извинительная» і невибачлива «неизвинительная» помилка; 3) за значенням – суттєва і несуттєва помилка; 4) помилка винна і помилка, що виключає вину суб'єкта [5, с. 210-213].

Л.І. Коптякова у свою чергу вважає, що обґрунтованим буде виділення тільки двох видів помилок залежно від того, помиляється особа в юридичних або у фактичних ознаках вчиненого нею діяння [10, с. 107].

В.А. Якушин виділяє два основних види помилок: а) помилка щодо характеру і ступеня суспільної небезпечності діяння і його наслідків; б) помилка щодо характеру правомірності (протиправності) скоєних дій. У свою чергу, зазначені види помилок він ділить на окремі підвиди [8, с. 38].

О.І. Рарог вважає, що поряд з виділенням юридичної та фактичної помилки, слід розглядати розподіл фактичної помилки на істотну і неістотну [11, с. 88-89].

А.В. Наумов вважає за доцільне фактичну помилку ділити тільки за двома підставами: 1) помилка в об'єкті злочину; 2) помилка щодо фактичних обставин, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину [12, с. 355].

Запропоновані класифікації, безперечно, відображають у різних аспектах проблему кримінально-правової помилки, і їх сукупність дозволяє більш повно пізнати сутність і значення розглянутого явища і оцінити місце помилки серед інших інститутів кримінального права. Важливість тієї чи іншої класифікації, безсумнівно, визначається переважаною роллю ознаки, покладеної в основу поділу помилок на види.

Не применшуючи значення наведених класифікацій, на нашу думку, існує необхідність звернути увагу на деякі спірні моменти.

Уявляється досить спірним поділ помилок на вибачливі «извинительные» та невибачливі «неизвинительные». Вибачлива (або як її ще називають добросовісна) помилка, – писав П.С. Дагель, – означає, що особа при найуважливішому та сумлінному ставленні до своїх дій не могла уникнути цієї помилки, отже, ця помилка не може бути поставлена їй у провину. Невибачливий же характер помилки означає, що при уважному ставленні до справи суб'єкт міг цієї помилки не припуститися. На думку П.С. Дагеля, вказана класифікація має велике практичне значення при визначенні правових наслідків помилки [5, с. 212].

М.С. Таганцев зазначав, що якщо помилка є невибачливою, то таким чином усувається умисел особи, а якщо є вибачливою – усувається всяке ставлення в провину особи [3, с. 545]. Л.І. Коптякова вважає, що по суті вибачлива помилка являє собою заподіяння шкоди без вини, а невибачлива помилка охоплюється категорією необережності. Тому навряд чи виправдані виділення цих видів помилок взагалі [10, с. 105-106].

Оцінюючи цю класифікацію, слід погодитися з точкою зору В.А. Якушина, який вказує, що невинуватість помилка не обов'язково має наслідком необережну форму вини суб'єкта. Вона може мати місце і у рамках непрямого умислу суб'єкта. Просто частіше невинуватість помилка може свідчити про наявність не умисної, а необережної форми вини [8, с. 57].

На нашу думку, навряд чи можна погодитися з практичним значенням поділу кримінально-правової помилки на суттєву і несуттєву. Несуттєва помилка (наприклад, у кольорі автомобіля, яким неправомірно заволодів суб'єкт, або помилка в моделі викраденого телевізора) жодним чином не впливає на кримінально-правову оцінку вчиненого і не повинна розглядатися як вид фактичної помилки, оскільки її виділення не має кримінально-правового значення. Практичне значення ж має лише суттєва фактична помилка, помилка щодо таких обставин, які є необхідними умовами караності діяння, тобто ознак відповідного складу злочину або обставин, що виключають суспільну небезпечність діяння.

Не можна повною мірою погодитись також і з виділенням такого виду помилки, як помилка щодо суспільної небезпечності діяння. В.Ф. Кириченко взагалі заперечує розподіл помилок на юридичні та фактичні, оскільки, на його думку, кримінальне право має цікавити не усвідомлення особою заборонності певного діяння кримінальним законом, а усвідомлення його суспільної небезпечності [4, с. 18].

Не варто забувати, однак, тієї обставини, що будь-який злочин має поряд з ознакою суспільної небезпечності і ознаку його кримінальної протиправності та караності, а юридично суспільна небезпечність виражається у кримінальній протиправності. Кримінальний закон визнає злочинами лише ті діяння, які досягли найбільшого ступеня небезпечності для людини, суспільства або держави, і саме тому є всі підстави погодитися з В.А. Якушиним з приводу поділу ним помилок на два види: 1) помилки щодо характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого діяння і його наслідків; 2) помилки щодо протиправності скоєних діянь [8, с. 54-55]. Діяння визнається злочином лише за наявності обох ознак – суспільної небезпечності і протиправності, – а якщо говорити про суспільно небезпечне діяння, диференціюючи його з кримінально протиправним діянням, чи можна тоді взагалі вести мову про наявність злочину? На нашу думку, відповідь на вказане питання має бути негативною.

Суспільна небезпечність і кримінальна протиправність є необхідними ознаками як загального, так і конкретного поняття злочину. Залежно від того, як зазначені ознаки представлені у психіці суб'єкта, розглядається питання і про його винуватість або невинуватість.

Особа може невірно оцінити юридичні обставини вчиненого діяння, до яких слід віднести суспільну безпеку і кримінальну протиправність діяння, кваліфікацію скоєного, вид або розмір (строк) покарання, призначуваного за скоєний злочин. Невірне знання суб'єктом обставин скоєного злочину на підставі омани щодо його юридичних ознак, відповідно до загальноприйнятої кримінальним правом термінології, дозволяє вести мову про юридичну помилку суб'єкта, виділити два її види:

- 1) помилка щодо суспільної небезпечності і кримінальної протиправності вчиненого діяння (позитивна і негативна);
- 2) помилка щодо кримінально-правової кваліфікації та караності діяння.

Зазначена класифікація юридичної помилки будується з урахуванням основних і необхідних юридичних ознак злочину, які в тій чи іншій мірі усвідомлюються індивідом.

Поряд з неправильною оцінкою юридичних ознак діяння

особа може невірно оцінювати фактичні обставини скоєного, що грають роль ознак складу конкретного злочину. Даний вид помилки носить самостійне кримінально-правове значення. Суб'єкт може помилятися в об'єкті посягання, в предметі злочину, в особистості потерпілого, у розвитку причинного зв'язку між діянням і наслідками, в характеристиці суспільно небезпечних і протиправних наслідків вчиненого діяння, у способі вчинення злочину, у знаряддях і засобах вчинення злочину, в обстановці злочину та інших ознаках. Усі перераховані вище ознаки об'єднують одна підстава – вони є об'єктивними ознаками складу злочину.

Як правило, помилки в об'єктивних ознаках складу злочину і є підставою для зміни кваліфікації дій (бездіяльності) винного. Отже, можливо визначити фактичну помилку як помилку в об'єктивних ознаках складу злочину, класифікувавши її на:

- 1) фактичну помилку, що впливає на кваліфікацію скоєного;
- 2) фактичну помилку, що не впливає на кваліфікацію скоєного.

Висновки. Таким чином, зауважимо, що поняття помилки у кримінальному праві можна визначити як невірне уявлення особи, сформоване у її свідомості під впливом невірного сприйняття фактичних чи юридичних обставин вчиненого діяння. Основним поділом кримінально-правової помилки є її поділ на юридичну та фактичну.

Можна виділити два підвиди юридичної помилки:

1. помилка відносно суспільної небезпечності та кримінальної протиправності скоєного діяння;
2. помилка відносно кримінально-правової кваліфікації та караності діяння.

Фактичну кримінально-правову помилку також можна поділити на два види:

1. помилка, що впливає на кримінально-правову кваліфікацію;
2. помилка, що не впливає на кримінально-правову кваліфікацію.

Література:

1. Калужний Р.А. Римське приватне право : курс лекцій. – К. : Істина, 2005. – 144 с.
2. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века / под общ. ред. О.И. Чистякова ; отв. ред. т. О.И. Чистяков. – М., 1988 – 431 с.
3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая в 2-х томах. Т. 1. – М. : Наука, 1994 – 380 с.
4. Кириченко В.Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву / В.Ф. Кириченко. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 96 с.
5. Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 244 с.
6. Филиановский И.Г. Субъективная сторона преступления. – В кн. : курс советского уголовного права. Часть общая. Т. 1 / отв. ред. : Беляев Н.А., Шаргородский М.Д. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 648 с.
7. Кондрашова Т.А. Субъективная сторона преступления. // Уголовное право. Пределы и виды дифференциации уголовной ответственности. Екатеринбург : Закон, 1992. – 227 с.
8. Якушин В.А. Ошибка и ее уголовно-правовое значение / В.А. Якушин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 126 с.
9. Герцензон, А.А. Уголовное право. Часть Общая : учеб. пособие для слушателей ВЮА / А.А. Герцензон. М. : Издание РИО ВЮА, 1948. – 496 с.
10. Коптякова Л.И. Понятие ошибок в советском уголовном праве и их классификация // Проблемы права, социалистической государственности и социального управления. – Межвузовский сборник научных трудов. – Вып. 73. Свердловск, 1989. С. : 105–110.
11. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М. : ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.
12. Уголовное право России. Общая часть / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.В. Лунеева, А.В. Наумова. М. : Юрист, 2006. – 540 с.

Никитин А. А. Сущность и виды ошибок в уголовном праве

Аннотация. В статье исследуются понятие и историческое развитие института уголовно-правовой ошибки, а также её деление на виды. Автором изложены взгляды ведущих учёных на указанные вопросы, а также высказаны собственные взгляды по поводу некоторых проблемных аспектов.

Ключевые слова: юридическая ошибка, фактическая ошибка, уголовное право, общественная опасность, преступное деяние, субъект преступления, квалификация.

Nikitin A. Essence and types of mistakes in the criminal law

Summary. The article researches the meaning and historical development of the institution of criminal legal error, and its division into types. The author states the views of leading scientists on specified issues, as well as expresses his own view about some problematic aspects.

Key words: legal mistake, factual mistake, criminal law, public danger, criminal act, perpetrator, qualification.